

Μ. Γ. Βαρβούνης

ΤΟ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ
ΣΤΙΣ ΠΑΡΟΙΜΙΕΣ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΛΑΩΝ*

* Ανακοίνωση στο Α΄ Διαβαλκανικό Συνέδριο «Οι πνευματικές σχέσεις του Ελληνισμού με τους βαλκανικούς λαούς (18ος-20ός αι.)» (Κομοτηνή, 30-31 Οκτ.-1 Νοεμ. 1998).

Οι παροιμίες, και ο παροιμιακός λόγος γενικότερα, περιλαμβάνουν πλήθος στοιχείων, αναφορών και απόψεων που μας πληροφορούν για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις όσων τις κατασκεύασαν και τις χρησιμοποιούν, στον καθημερινό τους λόγο¹. Την πραγματικότητα αυτή πρόσεξαν, κατά το παρελθόν, όσοι λαογράφοι ασχολήθηκαν με τις λαϊκές παροιμίες, γι' αυτό και στα συστήματα κατάταξης παροιμιών που κατά καιρούς έχουν προταθεί συμπεριλαμβάνονται αντίστοιχες κατηγορίες.

Ήδη το 1872 ο Νικόλαος Πολίτης² ενέταξε το αντίστοιχο υλικό στην κατηγορία «Φιλοσοφικά παροιμιαί», ενώ οι Rene Trautmann (1931)³ και Henri Gaden (1931)⁴ προέβησαν σε παρόμοιες κατηγοριοποιήσεις, με βάση τον γαλλικό παροιμιακό λόγο. Το 1933 ο Michel Feghali⁵ διέκρινε με λεπτομέρειες το περιεχόμενο μιας ομάδας παροιμιών από τη Συρία και το Λίβανο, που τις ονόμασε στοιχεία του θρησκευτικού και πνευματικού βίου. Τέλος, το 1950-1951 ο Δημήτριος Λουκάτος⁶, μελετώντας τα συστήματα κατάταξης των παροιμιών, με βάση αυτή τη φορά τις ελληνικές παροιμίες, ενέγραψε αντίστοιχες υποκατηγορίες τόσο στην ειδολογική-εθνολογική, όσο και στην ειδολογική-λαογραφική και την εννοιολογική διάταξη.

Η έρευνα προώθησε περαιτέρω με τις επιμέρους μελέτες του Λουκάτου για το φαινόμενο της χρήσης βιβλικών χωριών σε νεοελληνικές παροιμίες, που απηχεί βεβαίως θρησκευτικές συμπεριφορές, τόσο σε επίπεδο θεοφυλαγμών όσο και ως πιστή μεταφορά φράσεων από την Καινή και την Παλαιά

1. Μ. Γ. Βαρθούνης, *Παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά και θρησκευτική λαογραφία*. Αθήνα 1995, σ. 171-174.

2. Ν. Γ. Πολίτης, *Παροιμιαί* 1-4. Εν Αθήναις 1899-1902 και Ο ίδιος, «Περί των δημωδών παροιμιών», *Παρθενών* (1872), σ. 927 κ.εξ.

3. R. Trautmann, *La littérature populaire à la côte des Esclaves*. Paris 1931 πρβλ. R. Yoffie, «Yiddish proverbs, sayings etc. in St. Louis Mo.», *Journal of American Folklore* 33 (1920), σ. 134-165.

4. H. Gaden, *Proverbs et maximes Peuls et Toucouleurs*. Paris 1931.

5. M. Feghali, *Proverbes et dictons Syro-Libanais*. Paris 1938.

6. Δ. Δουκάτος, «Ζητήματα κατατάξεως παροιμιών», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 6 (1950-51), σ. 245-296 [= Αρ. Δουλαβέρας (επιμ.), *Η παροιμιολογική και παροιμιογραφική εργογραφία του Δημητρίου Σ. Λουκάτου*, Αθήνα 1994, σ. 260-301].

Διαθήκη, αλλά και από εκκλησιαστικές ακολουθίες και τελετές⁷. Στο ίδιο κλίμα κινήθηκε και ο Δικαίος Βαγιακάκος, που μελέτησε την επίδραση της εκκλησιαστικής γλώσσας στη μεσαιωνική και νεοελληνική ονοματολογία⁸.

Οι παροιμίες λοιπόν των βαλκανικών λαών είναι γεμάτες από θρησκευτικά στοιχεία, που απηχούν εν μέρει τις παραδοσιακές θρησκευτικές νοοτροπίες και συμπεριφορές τους. Στην κοινότητα αυτού του υλικού συμβάλλει και η κοινή, σε μεγάλο βαθμό, ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία των κατοίκων της Βαλκανικής. Ωστόσο, παρόμοιες ιδέες, συχνά και με παρόμοια εκφραστικά μέσα, εντοπίζονται και σε παροιμίες μουσουλμάνων των Βαλκανίων⁹, γεγονός που εν μέρει οφείλεται σε πιθανό κοινό πολιτισμικό πρότυπο ή σε επιδράσεις απ' την χριστιανική προς τις υπόλοιπες σύμβιες και συνυπάρχουσες θρησκείες, κυρίως δε προέρχεται από το γεγονός κοινών νοοτροπιών και συμπεριφορών στους βαλκανικούς λαούς, οι οποίες στηρίζονται σε παρόμοιες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες και σε ανάλογους όρους της καθημερινής ζωής¹⁰.

7. Πρβλ. Δ. Σ. Λουκάτος, «Ελληνικοί Θεοφυλαγμοί», *Ελληνικά* 24 (1971), σ. 94-106. Ο ίδιος, «Que Dieu nous garde de... (Proverbes sur les personnes ou les choses dangereuses)», *Proverbium Finnois* 15 (1970), σ. 72-74. Ο ίδιος, «Οι ακολουθίες της Μεγάλης Εβδομάδας και η επίδρασή τους στη νεοελληνική γλώσσα», *Νέα Εστία* 19 (1936), σ. 491-493. Ο ίδιος, «Η εκκλησιαστική φρασσιολογία στη νεοελληνική γλώσσα», *Νέα Εστία* 20 (1936), σ. 1572-1576. 1654-1660 [= Σύνταξη 15 (1985), σ. 33-38]. Ο ίδιος, *La Bible dans le parler proverbial du peuple grec*. Paris 1950. Ο ίδιος, «Locutions proverbiales du peuple grec venant des épîtres de Saint Paul», *L' Hellenisme Contemporain* (1951), σ. 247-257. Ο ίδιος, «L' Evangile de Saint Luc dans le parler proverbial du peuple grec», *Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη*, Venezia 1974, σ. 41-57. Ο ίδιος, «Le Psaume 103 de David et son influence sur le parler proverbial des Grecs», *Λαογραφία* 33 (1982-84), σ. 33-41. Ο ίδιος, «Les Actes des Apôtres» et leur influence sur le parler proverbial des Grecs, *Οικοδομή και Μαρτυρία* 2. Κοζάνη 1991, σ. 225-233. Ο ίδιος, «Οι παραλλαγές μιας βιβλικής παροιμίας», *Λαογραφία* 15 (1954), σ. 50-60.

8. Δ. Βαγιακάκος, «Η εκκλησιαστική γλώσσα και η μεσαιωνική και νεοελληνική ονοματολογία», Αθήνα 63 (1959), σ. 195-245.

9. Για τις βαλκανικές παροιμίες βλ. και Kl. Roth-G. Wolf (ed.), *South Slavic Folk Culture. A Bibliography*. Columbus, Ohio 1994, σ. 272-274 αρ. 3988-4028. M. Arnaudov, «Das bulgarische Sprichwörter», στο *Bulgaria, Jarbuch* 1943-1944, *der Deutsch-Bulgarischen Gesellschaft*. Berlin-Leipzig 1944, σ. 304-327. L. Djamo-Diaconită, «Contributions à la parémiologie balkanique», *Actes du Ier Congres International des Études balkaniques et Sud-Est Européennes 6: Linguistique*. Sofia 1968, σ. 277-292. Ant. Klančar, «A Tentative Bibliography on the Slovene Proverb», *Journal of American Folklore* 61 (1948), σ. 194-200. B. Kremenliev, «Proverbs of the Bulgarian People», *Journal of American Folklore* 65 (1952), σ. 149-153. V. Michailovich, «Servian Proverbs», *Serb World* 3: 3 (1982), σ. 35-36. 4: 1 (1983), σ. 11 και 4: 2 (1983), σ. 17 K. Miladinov, «Macedonian Sayings and Proverbs», *Macedonian Review* 2 (1972), σ. 180-182. L. Petroff, «Selected Bulgarian Proverbs and Proverbial Sayings», *Midwest Folklore* 9: 3 (1959), σ. 163-167. W.M. Petrovitch, «Introduction to the Proverbs of Montenegro», στο S. G. Champion (ed), *Racial Proverbs*. New York 1950, σ. LXXIII-LXXV. T. Sazdov, «Macedonian Proverbs and Sayings», *Macedonian Review* 14:2 (1984), σ. 214-220.

10. Για τέτοια κοινά στοιχεία που διαπιστώνει η συγκριτική βαλκανική λαογραφία βλ. D. S. Loukatos, «Subjects et éléments communs d' expérience et de sagesse populaires, dans les proverbes grecs et bulgares», *Πρακτικά Α Ελλνοβουλγαρικού Συμποσίου «Πνευματικές και πολιτιστικές σχέσεις»*. Θεσσαλονίκη 1980, σ. 39-45. Π. Χιδιόγλου, *Εθνολογικοί προβληματισμοί*

Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι θρησκευτικά στοιχεία δεν υπάρχουν μόνο στις θρησκευτικές παροιμίες αλλά και σε πολλές άλλες κατηγορίες παροιμιακού λόγου, όπου χρησιμοποιούνται για τον σχηματισμό της γνώστης στις παροιμίες αλληγορικής εικόνας, προς την οποία συνήθως παραβάλλεται η πραγματικότητα¹¹. Και στην περίπτωση αυτή όμως η εικόνα που περιγράφεται, έστω κι αν αποσκοπεί στην μορφοποίηση άλλης αντίληψης στον ακροατή, απηχεί θρησκευτικές απόψεις, ιδεολογίες και πρακτικές, χρήσιμες για τη σπουδή του ιδεολογικού σκέλους της παραδοσιακής θρησκευτικής συμπεριφοράς των αντιστοιχών λαών. Σε κάθε περίπτωση, τόσο το χρησιμοποιούμενο εδώ δείγμα παροιμιών¹² όσο και η διερεύνησή του είναι ενδεικτικές παραμέτρων του όλου ζητήματος, όχι εξαντλητική έρευνα και μελέτη, η οποία μπορεί να γίνει μόνο στα πλαίσια ειδικής μονογραφίας για το θέμα.

Η συνολική διαπραγμάτευση του υλικού μας στηρίζει, νομίζω, την άποψη ότι στις παροιμίες αυτές περιλαμβάνεται το σύνολο σχεδόν της παραδοσιακής θρησκευτικής ιδεολογίας και πρακτικής του καθημερινού ανθρώπου. Ειδικότερα μπορούν να διακριθούν οι ακόλουθες θεματικές κατηγορίες:

Α. ΠΑΡΟΙΜΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΘΕΟ, ΤΙΣ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ.

Αγαπάει ο Θεός τον κλέφτη μ' αγαπάει και το νοικοκύρη
(KT, σ. 13 αρ. 4)

Άνθρωπος αδούλευτος Θεοκαταραμένος
(KT, σ. 21 αρ. 75)

Αρνί που βλέπει ο Θεός, ο λύκος δεν το τρώει
(KT, σ. 25 αρ. 110)

Δε βλέπει ο τυφλός, αλλά βλέπει ο Θεός
(KT, σ. 32 αρ. 174)

από την τουρκική και ελληνική παροιμιολογία. Αθήνα 1987. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Οι ελληνικές και οι σερβικές παροιμίες ως στοιχεία παραδοσιακής παιδαγωγικής», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 9 (1997), σ. 9-14. R. Altenkirch, «Die Beziehung zwischen Slaven und Griechen in ihren Sprichwörtern», *Archiv für slavische Philologie* 30 (1908-1909), σ. 1-47 και 321-364.

11. Δ. Σ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*. Αθήνα 1986³, σ. 122-129.

12. Χρησιμοποιήθηκαν οι ακόλουθες συλλογές παροιμιών, για τις οποίες παρέχονται και οι συντομογραφίες, με τις οποίες θα γίνονται στο εξής οι αντίστοιχες παραπομπές: Μ. Γ. Μερακλής, *Παροιμίες ελληνικές και των άλλων βαλκανικών λαών (συγκριτική εξέταση)*. Αθήνα 1988 [στο εξής: Μ]. Αρ. Κεσόπουλος-Φ. Τέτσκας, *Παροιμίες των βαλκανικών λαών*. Θεσσαλονίκη 1989 [στο εξής: KT]. N. Ikononov, *Balkanska Narodna Madrost, usporedici na Balgarski, srabski, turski, rumanski, gracki ialbanski, poslovice i pogovorski*, Sofia 1968 [στο εξής: I] και A. Zanne, *Proverbele românilor...1-6*. Bucuresti 1895-1901 [στο εξής: Z].

- Έχεις πίστη στο Θεό; Μη φοβάσαι τον εχθρό
(ΚΤ, σ. 40 αρ. 240)
- Η αλήθεια είναι του Θεού, το ψέμα του διαβόλου
(ΚΤ, σ. 41 αρ. 251)
- Κάλλιο οργή Θεού παρά βοή λαού
(ΚΤ, σ. 55 αρ. 362)
- Λέγε πάντα την αλήθεια νά' χεις το Θεό βοήθεια
(ΚΤ, σ. 60 αρ. 409)
- Να φοβάσαι εκείνον που δε φοβάται το Θεό
(ΚΤ, σ. 65 αρ. 455)
- Ο Θεός αργεί μα δε λησμονεί
(ΚΤ, σ. 69 αρ. 488)
- Ο Θεός έδωκε τα δόντια για να δαγκώνουν τη γλώσσα
(ΚΤ, σ. 69 αρ. 489)
- Ο Θεός είναι ψηλά μα βλέπει χαμηλά
(ΚΤ, σ. 69 αρ. 490)
- Ο Θεός ορφανά αφήνει, άμοιρα δεν αφήνει
(ΚΤ, σ. 69 αρ. 491)
- Όλοι φοβούνται το Θεό κι ο κανατάς τον τοίχο
(ΚΤ, σ. 73 αρ. 522)
- Όποιος (δηλ. ο Θεός) δίνει τη μαχαιριά, δίνει και τη γιατρεία
(ΚΤ, σ. 77 αρ. 564)
- Πρώτα παίρνει ο Θεός τη γνώση κι ύστερα το βιό
(ΚΤ, σ. 96 αρ. 724)
- Πρώτη βοήθεια του Θεού, δεύτερη του γειτόνου
(ΚΤ, σ. 96 αρ. 725)
- Χρωστεί ο άνθρωπος του Θεού, μα χρωστεί και των ανθρώπων
(ΚΤ, σ. 119 αρ. 923)
- Χωρίς θέλημα Θεού, ούτε φύλλο από δέντρο
(ΚΤ, σ. 119 αρ. 928)
- Ο Θεός για το κουτσό πουλί έχει φωλίτσα χαμηλή
(ΚΤ, σ. 158 αρ. 1195)

Ο Αλλάχ για μένα, εγώ για σένα

(ΚΤ, σ. 170 αρ. 1280)

Αν θέλει ο Θεός, παρηγοριέται η χήρα¹³

(ΚΤ, σ. 171 αρ. 1292)

Απ' του κακού το μάτι, κι ο Θεός κρύβεται

(ΚΤ, σ. 171 αρ. 1294)

Από μένα να μην το βρεις, από το Θεό να το βρεις

(ΚΤ, σ. 172 αρ. 1298)

Όταν δίνει ο Θεός τ' αλεύρι, παίρνει ο διάβολος το σακί

(Μ, σ. 84 αρ. 101. Ι, αρ. 938)

Αν άκουγε ο Θεός τα σκυλιά, απ' τον ουρανό θα έβρεχε παστούρμα

(Μ, σ. 95 αρ. 125. Ι, αρ. 397)

Αν άκουγε ο Θεός τα παράπονα των κοράκων, όλοι οι γάιδαροι θε να ψοφούσαν

(Μ, σ. 94 αρ. 124. Ι, αρ. 23)

Η κότα πίνει νερό και κοιτά τον ουρανό (Θεό)

(Μ, σ. 140 αρ. 243. Ι, αρ. 1090 και 1091)

Σύμφωνα με τις παροιμίες αυτές ο Θεός αποτελεί τον παντοδύναμο πατέρα όλων των ανθρώπων, που καθορίζει τη ζωή τους ως τις πιο μικρές καθημερινές λεπτομέρειες. Γίνεται δέκτης πολλών αιτημάτων, μερικά από τα οποία δεν ικανοποιεί, ως εξοφθάλμως παράλογα. Είναι ωστόσο δίκαιος, προστάτης των ταπεινών, των ανίσχυρων και των αδυνάμων. Σύμφωνα με μία αντίληψη που εκφράζεται συχνά στα δημώδη κείμενα και στον λαϊκό έντεχνο λόγο δεν γίνεται ούτε η παραμικρή κίνηση στον κόσμο χωρίς την θέλησή Του¹⁴. Οι άνθρωποι Του χρωστούν ευγνωμοσύνη και υποταγή, καθώς προστατεύει απ' τους εχθρούς, αγαπά την αλήθεια, αντιπαθεί το ψέμα, και την τεμπελιά. Όσοι δεν Τον φοβούνται είναι αδίστακτοι, αν και η οργή Του, δεν

13. Για την θέση της γυναίκας γενικότερα στις βαλκανικές παροιμίες βλ. Th. Aladjova, *Die soziale Stellung der Frau im bulgarischen Sprichwort*. München 1971. J. Conrad, «Metaphorical images of Women in South-Slavic Proverbs», *Balkanistica* 6 (1980), σ. 147-160 και B. Šljivić-Simšić, «The Woman in Serbial Folk Proverbs», *Serbian Studies* 1: 1 (1980), σ. 41-50, με σχετική βαλκανική βιβλιογραφία.

14. Μ. Γ. Βαρθούνης, *Όψεις της καθημερινής ζωής των Βυζαντινών από αγιολογικά κείμενα*. Αθήνα 1994, σ. 124. Fr. Halkin, «Les deux Passions de Saint Patrice, évêque du Pruse en Bithynie», *Analecta Bollandiana* 78 (1960), σ. 137 και Χ. Κουτελάκης, *Άγιος Παντελεήμονας Τηλου. Ιστορική και αρχιτεκτονική διερευνήση*. Αθήνα 1985², σ. 21 αρ. 7, με ανάλογο δίστιχο.

θεωρείται αναγκαστική το πιο φοβερό πράγμα που μπορεί να τύχει στον άνθρωπο. Διδάσκει την αλληλεγγύη και απεχθάνεται την κακία, τιμωρεί τους επίβουλους και επιβλαβείς και επιβραβεύει την καλοσύνη. Σύμφωνα με την πανάρχαιη αντίληψη «ο τρώσας και ιάσεται», που συχνά απαντά στην παραδοσιακή μαγική και ιατρική πράξη¹⁵, ο ίδιος δίνει και θεραπεύει τις πληγές. Οι αντιλήψεις αυτές συμφωνούν με τις γνωστές από τη βιβλιογραφία πάγιες απόψεις του παραδοσιακού ανθρώπου για τον Θεό, τις ενέργειες και τις ιδιότητές του¹⁶, που διέπουν και την λαϊκή εκδοχή κάθε θρησκείας.

Β. ΠΑΡΟΙΜΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΑΓΙΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗ ΣΧΕΣΗ ΤΟΥΣ ΜΕ ΤΟΥΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ

-Άγιε μου Γιώργη, βόηθα με

-Κούνα και συ τα χέρια σου

(KT, σ. 14 αρ. 6)

Άγιος που Δε θαυματουργεί, λιβάνι δεν του καίνε

(KT, σ. 14 αρ. 7)

Καθένας με τον αγιό του

(KT, σ. 50 αρ. 326)

Κι ο άγιος φοβέρα θέλει (για να θαυματουργεί)

(KT, σ. 57 αρ. 388. Μ, σ. 173 αρ. 334)

Μην τάξετε τ' άγιου κερί και του μικρού κουλούρι

(KT, σ. 63 αρ. 433)

Ο άγιος που δεν κάνει θαύματα έχει λίγους πιστούς

(KT, σ. 67 αρ. 465)

Όσο μικρός κι αν είν' ο άγιος, θέλει το κερί του

(KT, σ. 86 αρ. 638)

Χωρίς άρμενα και πανιά, Άι-Νικόλα, βόηθα μας

(KT, σ. 119 αρ. 927)

15. Πρβλ. St. Imellos, «Griechische Volksmedizin», *Hessische Blätter für Volks-und Kulturforschung* 19 (1986), σ. 111-116. Ο ίδιος, *Το περί ζώων ιδιότητος έργον του Αιλιανού ως πηγή ειδήσεων περί μαγικών και δεισιδαιμονικών δοξασιών και συνηθειών*. Εν Αθήναις 1972, όπου εκτενής διαπραγμάτευση και παραδείγματα από τον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό.

16. Γ. Α. Μέγας, «Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 5-6 (1943-1944), σ. 87. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά...ό.π.*, σ. 151, 153, 156, 166 όπου και σχετικοί τύποι παραμυθιών: ΑαTh 775*, ΑαTh 751Α*, ΑαTh 858, ΑαTh 1718*, ΑαTh 1833 Ε.

Αμάν αφέντη Άι-Νικόλα, όσο να περάσω το ποτάμι

(ΚΤ, σ. 135 αρ. 1025. Μ, σ. 38 αρ. 8. Ι, αρ. 1210)

Ανάλογα με τον άγιο και το θυμίαμα

(Μ, σ. 37 αρ. 7. Ι, αρ. 891)

Οι παροιμίες αυτές εντάσσονται αρμονικά στο πλαίσιο της χριστιανικής λαϊκής αγιολατρείας¹⁷, που συχνά, στο επίπεδο της λαϊκής λατρείας, επιδρά και στην εκδήλωση της μουσουλμανικής λαϊκής θρησκευτικότητας, στους τόπους όπου οι δύο θρησκείες συνυπάρχουν¹⁸. Σύμφωνα με τις απόψεις που εκφράζουν οι άγιοι λατρεύονται μόνον όταν θαυματουργικά υποβοηθούν τους ανθρώπους, επεμβαίνοντας στα προβλήματα της καθημερινής τους ζωής¹⁹. Κάποτε μάλιστα, ακριβώς όπως οι άνθρωποι, χρειάζονται απειλές για να θαυματουργήσουν, μια άποψη που παγιώνεται κάποτε και σε αντίστοιχες λατρευτικές πρακτικές, όταν οι άνθρωποι απειλούν ή κακοποιούν ένα εικόνισμα, συχνά θαυματουργό, για να αναγκάσουν το εικονιζόμενο άγιο να θαυματουργήσει²⁰. Σε ανταπόδοση αυτών των ευεργεσιών οι άγιοι απαιτούν τη λατρεία των πιστών και την εκπλήρωση των διαφόρων ταμάτων, που τα διεκδικούν μάλιστα με κάθε τρόπο. Αχάριστοι κάποτε οι άνθρωποι λησμονούν τον άγιο αμέσως μετά την εκπλήρωση των αιτημάτων τους, ή τους ζητούν πράγματα ολοφάνερα παράλογα, αν και απαραίτητος όρος της θαυματουργίας θεωρείται η ενεργητική ανθρώπινη στάση, η συστράτευση δηλαδή των ανθρωπίνων δυνάμεων, στο βαθμό πάντοτε των δυνατοτήτων των ανθρώπων, για την επίτευξη του ίδιου σκοπού, όχι η αδρανής αναμονή του θαύματος. Έτσι, η σχέση του αγίου με τον άνθρωπο τίθεται σε μια οικονομική-ανταποδοτική βάση²¹, ενώ το κοινωνικό μήνυμα της ενεργητικής ανθρωπίνης

17. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά...ό.π.*, σ. 152-155. Ο ίδιος, «Δημώδεις ρωδιακές παραδόσεις περί αγίων», *Εφημέριος* 43 (1994), σ. 211-215, 255-257 όπου και η σχετική προγενέστερη βιβλιογραφία.

18. Πρβλ. Μ. G. Varvounis, «A contribution to the study of influences of christian upon moslem customs in popular worship», *Journal of Oriental and African Studies* 5 (1993), σ. 75-89. Ο ίδιος, «Christian Orthodox and moslem popular religious customs: a study of influences and practices», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 78 (1995), σ. 805-814.

19. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της νεώτερης, αλλά θαυματουργικά ενισχυμένης γι' αυτό και εντατικής, λατρείας του αγίου Νεκταρίου, για την οποία βλ. W. Puchner, «Der Himmelsrief des Heiligen Nektarios. Eine Notiz modernen Kultverbreitung», *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 33/82 (1979), σ. 115-119.

20. Παραδείγμα στον Μ. Γ. Βαρβούνη, *Λαϊκή λατρεία και θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων της Σάμου*. Αθήνα 1992, σ. 120. Ν. Δημητρίου, *Λαογραφικά της Σάμου* 1. Αθήνα 1983, σ. 430 και 4. Αθήνα 1987, σ. 115.

21. Αλ. Φλωράκης, *Καρυβάκια-τάματα και θαλασσίνη αφιερωτική πρακτική στο Αιγαίο*. Αθήνα 1982, σ. 148. ΣΛ, χφ. 1670, σ. 191 (Σπαθαράιοι Σάμου, Μ. Γ. Βαρβούνης, 1990).

παρουσίας, που δεν πρέπει να αμβλύνεται από την αναμονή της υπερφυσικής παρέμβασης, είναι σαφές και διδακτικό. Η λατρεία δομείται κατόπιν, πάνω στην ανταποδοτική αυτή βάση (με κριτήριο την αρχή του *dout des*²² που ισχύει γενικότερα στη λαϊκή λατρευτική και αφιερωτική πράξη και πρακτική) τονίζοντας τον κοινωνικό της ρόλο· υπό το πρίσμα αυτό οι αρχές της αγιολατρείας, όπως εκφράζονται στις παροιμίες των βαλκανικών λαών, θα μπορούσαν να θεωρηθούν πέρασμα απ' την υπερφυσική στην κοινωνική πλευρά της λαϊκής θρησκευτικότητας.

Γ. ΠΑΡΟΙΜΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΑΚΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΔΙΑΒΟΛΟ

Σαν γεράσει ο διάβολος, γίνεται καλόγερος

(ΚΤ, σ. 97 αρ. 736)

Θέλω ν' αγιάσω, κι οι διαβόλοι δεν μ' αφήνουν

(Μ, σ. 36 αρ. 6. Ι, αρ. 874)

Μήτε το διάβολο να βρεις (δεις) μήτε το σταυρό σου να κάνεις)

(Μ, σ. 85 αρ. 102. Ι, αρ. 1462)

Ο διάβολος δεν είναι τόσο μαύρος, όσο τον λένε

(Μ, σ. 85 αρ. 103. Ι, αρ. 612)

Ο διάβολος δεν είχε δουλειά κι έπνιγε τα παιδιά του

(Μ, σ. 86 αρ. 104. Ι, αρ. 614)

Όπως συμβαίνει με το απόλυτο υπερφυσικό καλό, τον Θεό, έτσι και για το απόλυτο υπερφυσικό κακό, τον διάβολο, ο λαϊκός άνθρωπος τρέφει αισθήματα οικειώσης και προσαρμογής στα μέτρα του, όπως φαίνεται από τις παροιμίες των βαλκανικών λαών που εξετάζονται εδώ. Ο διάβολος εμποδίζει τον άνθρωπο απ' το καλό και είναι ανεπιθύμητη συνάντηση έστω κι αν υπάρχουν θρησκευτικοί τρόποι για ν' αντιμετωπιστεί, δεν είναι όμως τόσο απαισιος όσο παρουσιάζεται, καθώς ο λαός του αναγνωρίζει κάποια περιθώρια μεταστροφής προς το καλό. Οι απόψεις αυτές της λαϊκής δαιμονολογίας²³

22. Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, «Do ut des», *Δωδώνη* 16: 1 (1987), σ. 253-265, με βιβλιογραφία.

23. Μ. Γ. Βαρθούνης, *Παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά...ό.π.*, σ. 18, 166. Οι βασικές αρχές και τα επιφαινόμενα αυτής της δαιμονολογίας έχουν μελετηθεί απ' τον Ch. Stewart, *Demons and the Devil. Moral imagination in modern greek culture*. Princeton University Press 1991, σ. 140-153, όπου και η ως τότε βιβλιογραφία. Πρβλ. Θ. Μελετίου, «Οι περί Θεού και διαβόλου δοξασίες και η μεταθανάτια πίστη στην Ήπειρο (από τη σκοπιά της λειτουργικής θεωρίας της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας)», *Πρακτικὴ Β' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού*

συμφωνούν με τις μαγικές πρακτικές της λαϊκής μαγείας, κατά τις οποίες ο μάγος βρίσκει τον διάβολο συνεργό, κατά την εκτέλεση συγκεκριμένων μαγικών πράξεων της καλοποιού, ή, κυρίως, της κακοποιού μαγείας²⁴. Με τη σειρά της, η οικείωση αυτή αντανακλά μια πραγματικότητα που ο λαϊκός άνθρωπος έχει καλά κατανοήσει, ότι το καλό με το κακό συνυπάρχουν στην καθημερινή του ζωή, κάποτε μάλιστα τα μεταξύ τους όρια είναι αρκετά ρευστά, καθώς συχνά είναι κοινωνικός ο προσδιορισμός μιας πράξης ή μιας σκέψης ως καλής ή κακής²⁵ και ως τέτοιος εξαρτάται απόλυτα από τα κριτήρια της κοινωνίας και τις συμβάσεις που προσδιορίζουν την παραδοσιακή ιδεολογία της. Έκφραση αυτών των δομών αποτελούν, πιστεύω, και οι εξεταζόμενες εδώ βαλκανικές παροιμίες.

Δ. ΠΑΡΟΙΜΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΝΑΟ ΚΑΙ ΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ

Όσους βλέπει ο παπάς τόσους και θυματίζει
(ΚΤ, σ. 86 αρ. 640)

Ο παπάς πρώτα βλογάει τα γένια του
(ΚΤ, σ. 74 αρ. 534)

Τ' αγγειά γενήκαν θυμιατά κι οι κοπριές λιβάνι
(ΚΤ, σ. 102 αρ. 777)

Το πολύ το «Κύριε ελέησον» το βαριέται κι ο παπάς
(ΚΤ, σ. 114 αρ. 880)

Τώρα που βρήκαμε παπά, ας θάψουμε και τους ζωντανούς
(ΚΤ, σ. 117 αρ. 907. Μ, σ. 143 αρ. 251. Ι, αρ. 1847)

Ό,τι χρειάζεται στο σπίτι, δε δίνεται ούτε στην εκκλησιά
(ΚΤ, σ. 122 αρ. 939)

Έκαμες την εκκλησία, κάμε και το άγιο βήμα
(ΚΤ, σ. 126 αρ. 973. Μ, σ. 89 αρ. 112. Ι, αρ. 1359)

χώρου. Θεσσαλονίκη 1976, σ. 75-95. Δ. Β. Οικονομίδης, «Λαογραφική έρευνα εις Μονοδένδριον και Βίτσαν Ζαγορίου Ηπείρου», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας* 18-19 (1965-66), σ. 281.

24. Βλ. παραδείγματα και βιβλιογραφία στη μελέτη του Δημ. Μπενέκου, *Η αγωγή των δαιμόνων στην Ήπειρο. Συμβολή στη μελέτη της νεοελληνικής μαγείας*. Ιωάννινα 1988, όπου εκτενής διαπραγμάτευση του ζητήματος.

25. Ch. Stewart, ό.π., σ. 244-246, με παραδείγματα. Επίσης, R.A. Georges, *Greek-American folk beliefs and narratives*. New York 1980, σ. 94-95.

Από το ίδιο δέντρο εικόνα και φτυάρι

(Μ, σ. 95 αρ. 126. Ι, αρ. 1573)

Από κάθε κούτσουρο άγιος δεν πελεκιέται

(Μ, σ. 97 αρ. 133. Ι, αρ. 1623. Ζ, σ. 284 αρ. 9789)

Πρόκειται, κατά κύριο λόγο, για παροιμίες που αναφέρονται στο ναό και τη λατρεία αλληγορικά και όχι κυριολεκτικά, στο πλαίσιο σχηματισμού μιας εικόνας για σύγκριση και εξαγωγή συμπεράσματος από τον ακροατή, όπως συμβαίνει στον λαϊκό παροιμιακό λόγο²⁶, ουσιαστικά όμως αφορούν άλλους τομείς της καθημερινής ζωής και της ανθρώπινης δραστηριότητας, κι όχι την παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά. Κι έτσι όμως, μπορούμε να απομονώσουμε πληροφορίες χρήσιμες για τη διερεύνηση της θρησκευτικής ιδεολογίας και πρακτικής των ανθρώπων που τις χρησιμοποιούσαν, ή συνεχίζουν να τις χρησιμοποιούν. Η αναγκαιότητα του ιερέα για την τέλεση της λατρείας αντισταθμίζεται, στις παροιμίες μας, με την ευκαιριακή παρουσία του, φαινόμενο συχνό όταν δύο ή περισσότερα χωριά εξυπηρετούνται από τον ίδιο ιερέα, και με την συσσώρευση παρατυπιών, αποτέλεσμα της άγνοιας ή της ελλιπούς γνώσης του τυπικού. Ωστόσο, κάθε προσφορά προς το ναό οφείλει να είναι ολοκληρωμένη ενώ οι δύο τελευταίες παροιμίες, προϊόντα του φαινομένου της αντίρροπης βιοσοφίας που συχνά απαντά στον παροιμιακό λόγο²⁷, επισημαίνουν τις λαϊκές αντιλήψεις για τα υλικά και την κατασκευαστική πρακτική των λατρευομένων εικονισμάτων²⁸. Οι παρεχόμενες πληροφορίες, από τη σκοπιά της θρησκευτικής λαογραφίας, είναι βέβαια αποσπασματικές, προκύπτουν όμως σαφείς ενδείξεις για τη γενικότερη στάση του παραδοσιακού ανθρώπου απέναντι στο ναό και τα τελούμενα σ' αυτόν, στάση σεβασμού αλλά και κριτικής²⁹, αν ορισμένα θέματα ή συμπεριφορές παραβιάζουν το λαϊκό θρησκευτικό αίσθημα και αισθητήριο.

26. Βλ. Στ. Κυριακίδης, *Ελληνική λαογραφία 1. Μνημεία του λόγου*. Αθήναι 1965, σ. 295-331. Γ.Α. Μέγας, *Εισαγωγή εις την λαογραφίαν*. Αθήνα 1967, σ. 193-196. Δ.Σ. Λουκάτος, «Παροιμιών πλατυσμοί», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 13-14 (1960-1961), σ. 148-149.

27. Για το φαινόμενο βλ. Δ. Σ. Λουκάτος, «Βιοσοφικά αντίρροπα στις ελληνικές παροιμίες: «Τύχη βίου» και «Τέχνη βίου»» (Η σημασία των εναρκτικών παροιμιακών μοτιβών), *Μνήμη Ευαγγέλου Παπανούτσου* 2. Αθήνα 1983, σ. 181-188 [= Αρ. Δουλαβέρας (επιμ.), ό.π., σ. 365-371].

28. Πρβλ. Στ. Ήμελλος, «Εικόνες αγίων δεσμευόμεναι», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύννης Ελληνικής Λαογραφίας* 24 (1975-1976), σ. 60-64, όπου βιβλιογραφία και παραδείγματα.

29. Βλ. σχετικά Η. Foulon-Jordanka, «Quand le proverbe se fait memoire», *Cahiers, de Littérature Orale* 13 (1989), σ. 67-90. Επίσης, Ν. Reiter, «Messen und L.Werten in Sprache und Sprichwört», *Zeitschrift für Balkanologie* 14 (1978), σ. 120-151, όπου διατυπώνονται παρόμοια συμπεράσματα με βάση και πάλι βαλκανικό παροιμολογικό υλικό, από διάφορους βαλκανικούς λαούς.

Ε. ΠΑΡΟΙΜΙΕΣ ΓΙΑ ΙΕΡΕΙΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΣ

- Βαριά η καλογερική
(ΚΤ, σ. 27 αρ. 132)
- Βασίλη, τίμα τον παπά, κι εσύ, παπά, έχε γνώση
(ΚΤ, σ. 27 αρ. 133)
- Γύφτος παπάς δε γίνεται κι αν γίνει δε βλογάει
(ΚΤ, σ. 32 αρ. 171)
- Θεωρία επισκόπου και καρδιά μυλωνά
(ΚΤ, σ. 49 αρ. 316)
- Καλά 'ναι τα μακρυμάνικα, μα για τους δεσποτάδες
(ΚΤ, σ. 52 αρ. 344)
- Πείσμωνσεν ο καλόγερος κι έκοψε τα γέλια του
(ΚΤ, σ. 92 αρ. 687)
- Πολλοί φιλούν το χέρι του παπά, με λίγοι τον ακούνε
(ΚΤ, σ. 95 αρ. 712)
- Σαν γεράσει η αλεπού, γίνεται καλογερί
(ΚΤ, σ. 97 αρ. 735)
- Αλλού ξένις καλόγερε, κι αλλού χω τον πόνο
(ΚΤ, σ. 133 αρ. 1012. Μ, σ. 139 αρ. 241. Ι, αρ. 2593)
- Ο παπάς του χωριού μας, ο ο νησιόσιμο αρνάκι τρώει
(ΚΤ, σ. 147 αρ. 1112)
- Ο δεσποτης δεν πετάει, το μωγιτη του βάζει να πετάξει
(ΚΤ, σ. 147-148 αρ. 1115)
- Βρήκε ο χότζας το χαλβά και έδωσε το κοράνι
(ΚΤ, σ. 152 αρ. 1146)
- Κάθε μέρα ο παπάς δεν τρώει πιλάφι
(ΚΤ, σ. 161 αρ. 1216)
- Ο δεσποτης να μ' αγαπά, κι εγώ να μ' ησεί ο διακος
(Μ, σ. 84 αρ. 100. Ι, αρ. 414)

Άλλος το παπά κι άλλος την παπαδιά (αγαπάει)

(Μ, σ. 142 αρ. 249. Ι, αρ. 624)

Υπάρχει παπάς πάνω απ' τον παπά

(Μ, σ. 143 αρ. 250. Ι, αρ. 1847)

Σηκώθηκε ο παπάς να κάτσει ο χοτζας

(Μ, σ. 158 αρ. 292. Ι, αρ. 2222)

Οι παροιμίες αυτές αποτελούν έκφραση ενός αντικληρικισμού, που είναι πάγιο στοιχείο της λαϊκής ψυχολογίας³⁰, και σχηματοποιείται με διάφορους τρόπους και ποικίλες συμπεριφορές. Ο λαός έχει από τους θρησκευτικούς λειτουργούς απαιτήσεις σχεδόν έξω απ' τα ανθρώπινα μέτρα³¹, αλλά κι εκείνοι δεν φροντίζουν ν' ανταποκριθούν, καθώς δεν τηρούν ούτε τις στοιχειωδέστερες αρχές όσων διδάσκουν. Έτσι, ο κλήρος αποτελεί στόχο κάθε είδους κριτικής, κυρίως ως προς την φιλαργυρία και την τήρηση της νηστείας, που βλέπουμε ότι εκδηλώνεται με παρόμοιο τρόπο, τόσο στους χριστιανούς όσο και στους μουσουλμάνους. Μοιάζουν οι απόψεις αυτές με το υλικό των λαϊκών ευτράπελων διηγήσεων που αναφέρονται σε ιερείς³², και όπου βρίσκουμε παρόμοια ειρωνική και κριτική διάθεση. Έτσι, ενώ ο παραδοσιακός άνθρωπος εμφανίζεται πιστός και αφοσιωμένος στα θρησκευτικά και λατρευτικά του καθήκοντα, εμφανίζεται παραλλήλως και έντονα σκωπτικός απέναντι στους λειτουργούς της θρησκείας του, τους οποίους μάλιστα συχνά αδικεί, καθώς δεν μπορεί να αποδεχθεί την ταύτισή τους με τις αρχές του θρησκευματος που υπηρετούν, αρχή που προβάλλεται συνήθως από το ιερατείο ως τρόπος προσπορισμού προσωπικού κύρους και γοήτρου, στα πλαίσια μιας παραδοσιακής κοινωνίας.

ΣΤ. ΠΑΡΟΙΜΙΕΣ ΓΙΑ ΥΠΕΡΦΥΣΙΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΙΣΤΗ

Κάθε θαύμα τρεις μέρες, το μεγάλο τέσσερις.

(ΚΤ, σ. 50 αρ. 323. Μ, σ. 94 αρ. 123. Ι, αρ. 2297)

30. R. Just, «Anti-Clericism and National Identity: A Hitudes towards the Orthodox Church in Greece», στο W. James-D. Johnson (εκδ.), *Vernacular Christianity: Essays in the Social Anthropology of Religion presented to Godfrey Lienhardt*. Oxford 1988, σ. 15-30.

31. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά...ό.π.*, σ. 117, 131-132, 149.

32. Τους εξετάζει λεπτομερώς ο Μ. Γ. Μερακλής, *Ευτράπελες διηγήσεις. Το κοινωνικό τους περιεχόμενο*. Αθήνα 1980, σ. 26, 28 κ. εξ. Ο ίδιος, *Ελληνική Λαογραφία*. 2. Ήθη και έθιμα. Αθήνα 1986, σ. 200. Πρβλ.

Με την πίστη και τα βουνά ανταμώνονται

(ΚΤ, σ. 62 αρ. 425)

Τ' αμπέλι δεν θέλει προσευχή, αλλά τσαπί

(Μ, σ. 54 αρ. 41. Ι, αρ. 1163)

Για τον τεμπέλη κάθε μέρα μπαϊράμι είναι

(ΚΤ, σ. 152 αρ. 1151)

Το θέμα της παντοδύναμης πίστης και των αποτελεσμάτων της, που συχνά αγγίζουν τα όρια του υπερφυσικού, κυριαρχεί στις βαλκανικές παροιμίες αυτής της κατηγορίας. Ωστόσο ενυπάρχει κι εδώ η κριτική διάθεση του παραδοσιακού ανθρώπου απέναντι στο υπερφυσικό, καθώς η πίστη είναι μεν αιτία θαυματουργίας, η εντύπωση όμως που τα θαύματα προκαλούν είναι πρόσκαιρη και υπάρχουν τομείς της ανθρώπινης ζωής, στους οποίους χρειάζεται μάλλον εργατικότητα, παρά πίστη. Η κάλυψη λοιπόν των ανθρωπίνων αδυναμιών, εν προκειμένω της αναποφασιστικότητας και της τεμπελιάς, πίσω από τη θρησκεία και τις εθιμικά καθιερωμένες και επιβεβλημένες θρησκευτικές αργίες³³, στιγματίζεται στις παροιμίες μας, με ιδιαίτερη μάλιστα ειρωνεία. Με τον τρόπο αυτό, ο παραδοσιακός άνθρωπος ξεχωρίζει το υπερφυσικό απ' το καθημερινό, σέβεται το πρώτο αλλά θητεύει στο δεύτερο, και παραχωρεί στο καθένα ιδιαίτερο χώρο και ρόλο στη ζωή του. Πρόκειται για ρόλους διακριτικούς και μη συγγεόμενους, που βοηθούν τον θρησκευόντα λαϊκό άνθρωπο, να τηρεί μια αξιοσημείωτη ισορροπία ανάμεσα στο καθημερινό και το επέκεινα, που τον στηρίζει και θέτει τη ζωή του σε ρεαλιστικές βάσεις μιας έντονης πίστης, η οποία όμως δεν αποβαίνει μοιρολατρεία.

Ζ. ΠΑΡΟΙΜΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Αμαρτία ξομολογημένη μισή αμαρτία (ή δεν είναι αμαρτία)

(ΚΤ, σ. 18 αρ. 46)

Αν δεν πέσει ανάσκελα ο γάιδαρος, Θεό δεν αντικρίζει

(ΚΤ, σ. 20 αρ. 65)

Όσο κι αν πάει στη Μέκκα η χαμήλα δεν γίνεται χατζήδεν

(ΚΤ, σ. 141 αρ. 1069)

33. Για το θέμα βλ. Δ. Σ. Λουκάτος, «Αγίαί και άγιοι τιμωροί», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας* 20-21 (1967-68), σ. 55-105, με πολλά παραδείγματα.

Τον άμοιρο χατζή, σαν φθάσει στη Μέκκα τον τσιμπάει το φίδι

(ΚΤ, σ. 142 αρ. 1076)

Κι εδώ παρατηρούμε την ίδια επιφυλακτικότητα, την ίδια ρεαλιστική προσέγγιση που σημειώσαμε και στην προηγούμενη κατηγορία. Μπορεί, για παράδειγμα, να αναγνωρίζεται, έμμεσα έστω, η δύναμη της εξομολόγησης, ο πιστός όμως δεν προστατεύεται παντού και πάντοτε απ' το Θεό· άλλωστε, για να εξασφαλίσει μια τέτοια προστασία απαιτείται εναργής και η δική του προσπάθεια. Αλλά και η συμμετοχή στη λατρεία και σε ιερά προσκυνήματα³⁴ δεν του εξασφαλίζει οπωσδήποτε τη ζητούμενη υπερφυσική κάλυψη, ούτε καν του προσπορίζει κοινωνικό γόητρο. Σε κάθε περίπτωση, τα επιφαινόμενα της θρησκείας έχουν έντονο κοινωνικό χρωματισμό, εξαρτώνται απ' τις ιδιαίτερες συνθήκες κάθε τόπου και τη θέση των συγκεκριμένων ανθρώπων στον παραδοσιακό κοινωνικό ιστό, ώστε η μέθεξη στο υπερφυσικό να μην αρκεί, από μόνη της, για την εξασφάλιση κύρους στα πλαίσια της κοινότητας. Έτσι, η πίστη τίθεται στα πλαίσια μιας κοινωνικής παισίωσης³⁵, καθώς πέρα από άμεση σχέση του ανθρώπου με το Θεό αποβαίνει και κοινωνική παράμετρος, όταν σχηματοποιηθεί σε συγκεκριμένο θρησκευτικό σύστημα, με λατρεία, ιερατείο και οπαδούς, όπως συμβαίνει με τις κύριες θρησκείες των βαλκανικών λαών.

Επιλογικά θα μπορούσαν ίσως να διατυπωθούν ορισμένες γενικότερες σκέψεις για την παρουσία και τη λειτουργικότητα του θρησκευτικού στοιχείου στις εξεταζόμενες παροιμίες των βαλκανικών λαών. Αξιοσημείωτη είναι, για παράδειγμα, η σχέση του ανθρώπου προς τον Θεό, και τον υπερφυσικό κόσμο γενικότερα, όπως σκιαγραφείται στις παροιμίες μας. Ο παραδοσιακός άνθρωπος έχει πλάσει τον Θεό στα μέτρα του, ως επόπτη, δίκαιο, τιμωρό αλλά και φιλόανθρωπο. Η σχέση του με τον Θεό αυτό είναι άμεση και παρόμοια, ανεξαρτήτως θρησκεύματος. Έτσι, στο επίπεδο της λαϊκής λατρείας παρατηρείται μια κοινότητα απόψεων, μια σύγκλιση που δεν χαρακτηρίζει ωστόσο και την επίσημη μορφή των θρησκειών, στους βαλκανικούς λαούς, όπου κάποτε κυριαρχεί η αντίθεση ανάμεσα στο χριστιανισμό και το Ισλάμ³⁶. Αντί-

34. Πρβλ. Μ. Γ. Βαρθούντζης, *Λαϊκή λατρεία...* ό.π., σ. 145-146, με τη σχετική βιβλιογραφία.

35. Για παρόμοιες φιλοσοφικές αναζητήσεις στις βαλκανικές παροιμίες, βλ., ενδεικτικά, Ν. Reiter, «Philosophie im Sprichwort», στο *Etnografskii folkloristični izsledvanijar čestna Christo Vakarelski po slučaj 80-godisnina ot rož denieto mu*. Sofia 1979, σ. 160-266. Επίσης, S. Ressel-G. Ressel, «Zur inhaltlichen und sprachlichen Struktur bulgarischer Sprichwörter», στο W. Gesemann-K. Haralampieff-H. Schaller (εκδ.), *Einundzwanzig Beiträge zum II. Internationalen Bulgaristik-Kongress* (Sofia 1986). Neurie 1986, σ. 223-252, όπου και βιβλιογραφία.

36. Ωστόσο οι παροιμίες αυτές, όπως βεβαίως και άλλα δεδομένα του παραδοσιακού πολιτισμού, επισημαίνουν το φαινόμενο των πολλών κοινών στοιχείων στα παραδοσιακά πολιτισμικά συστήματα των βαλκανικών λαών, που είχε επισημάνει ήδη ο Γ. Α. Μέγας, «Ο λεγόμενος κοινός

στοιχα είναι τα αισθήματα του παραδοσιακού ανθρώπου και απέναντι στους αγίους, που εκλαμβάνονται ως πιο προσπελάσιμες, σε σύγκριση με τον Θεό, υπερφυσικές υπάρξεις, που επεμβαίνουν στην καθημερινότητα, βοηθώντας τον άνθρωπο και στηρίζοντας τις πράξεις και τις επιλογές του.

Ωστόσο δεν είναι παρόμοια τα αισθήματα του λαού προς τους ιερείς, που χαρακτηρίζονται από σκωπτική διάθεση κι αντικληρικισμό, τάσεις για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω. Όμως και στην περίπτωση αυτή είναι η καθημερινότητα που δίνει τον τόνο, καθώς αυτά τα αισθήματα απευθύνονται ουσιαστικά προς συνανθρώπους, μέσω των οποίων το υπερφυσικό οικειώνεται ακόμη περισσότερο, όχι προς το θείον. Για μια ακόμη φορά, κάτι που απαντά συχνά στη σπουδή της θρησκευτικής λαογραφίας, ο θρησκειών άνθρωπος αναδεικνύεται πρωτίστως ανθρώπινο ον, και δευτερευόντως κοινωνός της θεότητας.

Η λατρεία και η αναφορά στο υπερφυσικό αποτελεί μια καθημερινή ζωντανή πραγματικότητα για τον παραδοσιακό άνθρωπο, μια απ' τις συνιστάμενες της ζωής του. Κι αυτή η κοινότητα αντανακλά στις παροιμίες που εξετάστηκαν παραπάνω, μέσα απ' τις οποίες μαθαίνουμε πολλά για την πρόσληψη του υπερφυσικού απ' τον παραδοσιακό άνθρωπο των βαλκανίων, ανεξαρτήτως εθνότητας ή θρησκεύματος. Γιατί, σε τελική ανάλυση, η στάση του παραδοσιακού ανθρώπου απέναντι στο υπερφυσικό παρουσιάζει κοινά στοιχεία σε διάφορες και διαφορετικές περιοχές του κόσμου, αφού αποσκοπεί στο να καλύψει παρόμοιες ανάγκες της ανθρώπινης ψυχής. Ορισμένες πλευρές αυτών των αναγκών, αλλά και του παραδοσιακού τρόπου αντιμετώπισής τους, επιχειρήσαμε να σχημαγήσουμε παραπάνω, με βάση τις θρησκευτικές παροιμίες των βαλκανικών λαών. Ως τελικό συμπέρασμα, πέρα από τις ομοιότητες που ήδη επισημάνθηκαν, μπορεί να διατυπωθεί η διαπίστωση πως το παροιμιολογικό υλικό ενός λαού περιέχει πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία για τη σπουδή της παραδοσιακής θρησκευτικής συμπεριφοράς του, είτε σε εθνικά, είτε σε συγκριτικά, προς άλλους λαούς, πλαίσια. Κι εδώ βρίσκεται μια μόνο από τις πολλαπλές σημασίες του για τη σπουδή και γνώση του παραδοσιακού πολιτισμικού συστήματος.

βαλκανικός πολιτισμός. Η δημόδης ποιήσις», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 6 (1950-1951), σ. 297-324 [= Ο ίδιος, «La civilisation dite balcanique», *Λαογραφία* 25 (1967), σ. 418-468]. Μ. Γ. Μερακλής, *Παροιμίες...* ό.π., σ. 18-19. Συχνά τα κοινά αυτά στοιχεία οφείλονται στο κοινό ελληνικό υπόστρωμα των παραδοσιακών βαλκανικών πολιτισμικών συστημάτων, βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Οι ελληνικές προϋποθέσεις του παραδοσιακού πολιτισμού των βαλκανικών λαών», *Πρακτικά Ημερίδας «Βαλκάνια: Γλώσσα-Πολιτισμός»*. Αθήνα 1993, σ. 73-99. Ο ίδιος, «La culture populaire grecque et les civilisations rurales du Sud-Est Européen», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 765 (1996), σ. 1109-1143. Σποραδικές σχέψεις για το ζήτημα βλ. και στον D. S. Loukatos, «L'invitation aux noces: Sujet d'étude comparative chez les peuples Balkaniques», στο R. Vogel (ed), *Dies Kultur Südosteuropas ihre Geschichte und ihre Ausdrucksformen*, Wiesbaden 1964, σ. 161-170.